

І. І. Шкуратова, кандидат наук
з державного управління, науковий співробітник
ДУ “Інститут економіки природокористування
та сталого розвитку НАН України”

УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ РЕГІОНУ

Розкрито сутність і зміст категорії природно-ресурсного потенціалу. Виділено й описано природно-економічну систему регіону, розглянуто її структуру, найбільш істотні компоненти і функціонування.

Ключові слова. Природно-ресурсний потенціал, регіон, навколишнє середовище, оцінка.

The essence and content category of its natural resources. Defined and described the nature of the region's economic system, with its structure, the most essential components and operation.

Key words. Natural resource potential, region, environment, valuation.

© **І. І. Шкуратова, 2011**

Постановка проблеми (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями). Зі зростанням антропогенного впливу людини на навколишнє середовище все чіткіше проявляється обмежувальний вплив природного чинника на розвиток економіки й умови життя людей. Глобальне погіршення стану навколишнього середовища, виснаження і деградація відновлюваних природних ресурсів призвели до перегляду сформованих “споживчих” концепцій у відносинах природи і суспільства, викликали необхідність екологічно безпечного, комплексного та ефективного використання природно-ресурсного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій (аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття). Наукова спадщина про сутність і роль природно-ресурсного потенціалу пов'язана з іменами вітчизняних учених: І. К. Бистрякова, М. А. Хвесика, Є. В. Хлобистова, О. О. Веклич, В. А. Голян, Н. В. Караєвої.

Мета статті (формулювання цілей статті (постановка завдання). Аналіз проблеми використання і відтворення природно-ресурсного потенціалу, виявлення показників ефективності його споживання, методів оцінки й управління мають принципове значення. Вирішення цих питань дозволить визначити не тільки фактори зростання сумарного потенціалу регіону – економічного, соціального, трудового, інвестиційного, а й передумови, що визначають можливості цього зростання.

Виклад основного матеріалу (виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів). Для розробки механізму управління і критеріїв ефективного використання природно-ресурсного потенціалу регіону слід розкрити сутність і зміст цієї категорії. Так, “природні ресурси” являють собою “природні об'єкти і явища, які використовуються в сьогоденні, минулому і майбутньому для прямого і непрямого споживання, що сприяють створенню матеріальних багатств, відтворенню трудових ресурсів, підтриманню умов існування людства і підвищують якість життя”. Ресурсний потенціал регіону трактується як сукупність економічної, соціальної та екологічної систем, які об'єднують усі види демографічних, матеріально-технічних і природних (біологічні, мінеральні, лісові) ресурсів території.

Таким чином, це поняття включає всі змінні фактори виробничої функції економічного зростання: працю, капітал, природні ресурси, які беруть участь у процесі суспільного виробництва. Окремі автори зараховують до ресурсного потенціалу також продукцію, оскільки продукція однієї галузі або виробництва є ресурсом для іншої. У ряді праць елементи виробничої функції конкретизуються, уточнюються і розбиваються, наприклад на природний, трудовий, фондовий, виробничо-технологічний, науковий та інші потенціали або об'єднуються в більші одиниці, наприклад соціально-економічний потенціал. Подібна різноманітність термінології пояснюється різними цілями і завданнями конкретних наукових досліджень [1].

Більшого поширення набуло розуміння ресурсного потенціалу (або природно-ресурсного) у вузькому сенсі, коли під ресурсами розуміється сукупність тільки природних ресурсів (до складу яких можуть бути включені і природні умови – рельєф, клімат). У цьому випадку природно-ресурсний потенціал розглядається не тільки як сукупність матеріальних природних ресурсів, що беруть участь у виробничому процесі як засоби виробництва, до нього входять і інші ресурси екосистеми, щоб забезпечити задоволення різноманітних потреб людей (здоров'я, відпочинок). Із цих позицій здавалося б, що природно-ресурсний потенціал і природні ресурси – два ідентичних поняття, що включають однакові елементи, фактори. Однак при цьому слід урахувати основне положення, подане в ряді праць, про необхідність комплексного підходу в оцінці використання природно-ресурсного потенціалу, оскільки територіальне поєднання природних ресурсів у регіоні являє собою не суму розрізнених ресурсів, окремих природних чинників, а єдиний природний комплекс, в якому взаємопов'язані всі елементи. Просте підсумовування ресурсів території не

враховує синергетичний ефект, що виникає в результаті використання всієї сукупності певних поєднань ресурсів території.

Уся сукупність елементів природи, які людина може використовувати для задоволення своїх потреб, являє собою природний (екологічний) потенціал. Термін “потенціал” робить це поняття загальнішим, ніж “природні ресурси”, характеризує певну потенційну можливість і здатність природного середовища до використання. Як синонім природного потенціалу в літературі часто вживається поняття “природно-ресурсний потенціал”.

Найбільш точно трактування природно-ресурсного потенціалу таке: здатність природних систем без шкоди для себе надавати необхідну для економічного розвитку кількість і якість природних ресурсів, забезпечувати відтворення природного стану, який постійно порушується, і ресурсів, що використовуються у сформованих умовах господарювання.

Спираючись на таке визначення, сформулюємо змістовну сутність природно-ресурсного потенціалу. Природно-ресурсний потенціал – здатність природних систем надавати необхідні для економічного розвитку якість і кількість природних ресурсів у сформованих умовах господарювання, зберігаючи при цьому свій природний стан.

На основі проведеного аналізу можна зробити такий висновок: поняття “природно-ресурсний потенціал” є більш загальним, ніж природні ресурси, включає певний додатковий ефект комплексності їх освоєння і має розглядатися через призму сформованого виробничого розвитку продуктивних сил і економічних умов, що можуть змінитися або перейти в дійсність у разі зміни цих умов.

Н. Ф. Реймерс розділяє сукупний природний потенціал території на три складові: ресурсну, рекреаційну та асиміляційну [2]. Під ресурсним потенціалом розуміють усю сукупність елементів природи, що можуть бути використані у виробництві як матеріально-речові або сировинні засоби за даних соціально-економічних і технічних можливостей суспільства. Рекреаційний потенціал характеризує можливості природної території за рахунок наявності певних сприятливих кліматичних і ландшафтних умов сприяти лікуванню захворювань та підвищувати працездатність людей. Асиміляційний потенціал являє собою здатність елементів природи без саморуйнування розкладати продукти і відходи життєдіяльності людини, усувати їх шкідливий вплив та забезпечувати очищення природи від забруднення й екологічну рівновагу.

Виділення рекреаційного потенціалу як окремої складової в даному дослідженні недоцільне, оскільки його величина безпосередньо визначається ступенем використання двох інших видів потенціалів: ресурсного та асиміляційного. У зв'язку із цим пропонуємо дотримуватися виділення в природно-ресурсному потенціалі тільки двох основних складових: асиміляційної та ресурсної. При цьому слід урахувати якусь величину природно-ресурсного потенціалу, не порушеного господарською діяльністю людини ця величина необхідна для підтримки природної стійкості біосистем, а отже, для існування людини як біологічного виду.

Таким чином, на основі розглянутих компонент природного потенціалу слід урахувати три аспекти у відносинах природи і людини: запозичення ресурсів природи, використання атмосфери, землі та водних об'єктів як приймач відходів життєдіяльності людини; використання людиною природних благ (територій, ландшафтів, компонент тваринного і рослинного світу).

Перш ніж перейти до всебічного наукового аналізу виділених аспектів, слід розглянути питання про одиниці, в рамках яких має вивчатися природно-ресурсний потенціал.

Кожен район має унікальний природно-ресурсний потенціал. Наявність того чи іншого виду ресурсу, їх кількість, якість і поєднання специфічні для будь-якої території. Цілком однакового поєднання природних ресурсів у територіальному аспекті не існує, хоча елементи природного комплексу однорідні.

У деяких працях як одиницю дослідження, що найбільш адекватно відображає природні особливості території, пропонується розглядати водозбірні басейни річок з їх “генетично яскраво вираженою стадійністю розвитку і загальним системотвірним фактором – стоком, що створює характерний рельєф і впливає на загальну динаміку біологічних, кліматичних процесів”. З подібним підходом не можна не погодитися. Водозбірні басейни річок є, безумовно, найбільш зручними формаціями, однак слід зазначити, що часто виробнича організація району в принципі не збігається з кордонами природних систем. Ці дві об'єктивно існуючі, якісно різні системи територіально суміщені та впливають одна на одну. При цьому характер і просторове поширення екологічних проблем безпосередньо пов'язане зі специфічним галузевим профілем регіону, типом розміщених там продуктивних сил [3]. Серйозні зміни стану навколишнього середовища, його забруднення, зниження природно-ресурсного потенціалу повною мірою проявляються на регіональному рівні та безпосередньо впливають на здоров'я населення й соціальну ситуацію в даному регіоні. Одночасно із цим саме територіальні органи управління мають широкі можливості для проведення управлінських заходів та реалізації політики в економічній, екологічній, соціальній сферах.

Різноманітність територіальних поєднань природних ресурсів, просторова неоднорідність природно-ресурсного потенціалу, а також відмінності у структурі, спеціалізації і рівні розвитку продуктивних сил окремих територій обумовлюють необхідність дослідження використання природно-ресурсного потенціалу саме в регіональному аспекті.

Далі розглянемо і визначимо деякі основні положення і підходи в дослідженні природно-ресурсного потенціалу територій. На практиці всі галузі економіки активно використовують природно-ресурсний потенціал як джерело і постачальник сировини й енергії суспільного виробництва, як середовище для розміщення відходів. Стан зовнішнього природного середовища багато в чому визначається характером, інтенсивністю використання природно-ресурсного потенціалу, а територіальне поєднання природних ресурсів є одним з факторів розміщення продуктивних сил, впливає на ринкову спеціалізацію, галузевий

профіль регіону. Розміщення, умови видобутку і характер використання природних ресурсів впливають на зміст і темпи економічного розвитку регіонів. Стан природно-ресурсного потенціалу, ступінь його використання безпосередньо обумовлюють екологічні умови життя людей, формують середовище життєзабезпечення, якість якого визначає і соціальну ситуацію в регіонах.

Природно-ресурсний потенціал, з одного боку, відображає сформовані у процесі відтворення й використання явищ і тіл природи відносини між навколишнім середовищем та виробничою сферою. Його стан, величина і структура являють собою результат взаємодії природного і техногенного середовищ. З іншого боку, природно-ресурсний потенціал – це один з основних факторів суспільного виробництва, він багато в чому визначає економічний та соціальний розвиток регіону [2].

Безперечний взаємозв'язок і взаємозалежність цих двох глобальних сфер потребують дослідження природно-ресурсного потенціалу з позицій єдиного системного підходу. Для спрощення аналізу еколого-економічної системи регіону пропонується виділити і розглянути дві її основні підсистеми – природну й економічну. Ці підсистеми являють собою відносно незалежні частини системи, мають властивості системи та підціль, на досягнення якої орієнтована підсистема, а також інші властивості – цілісності, комунікативності, характерні для самостійних систем. При цьому такий невід'ємний компонент природно-економічної системи, як людина чи соціальна підсистема, коли природа і її перетворення розглядаються як середовище життя людей, не виділено як окремий елемент, а включено і подано одночасно в обох підсистемах. В економічній – як суб'єкт, що використовує ресурси і цим впливає на навколишнє середовище. У природній – у формі екологічних обмежень на споживання ресурсів з метою забезпечення стійкості біосистем, а отже, необхідних умов для виживання людини як біологічного виду.

Було б неправильно ототожнювати поняття природно-ресурсного потенціалу з природною або екологічною складовою якоїсь регіональної природно-економічної системи. Фактична величина, структура природно-ресурсного потенціалу не існують самі по собі, а визначаються, виходячи з сформованих умов господарювання в регіонах. Повертаючись до поняття природно-ресурсного потенціалу, ще раз зазначимо, що під потенціалом розуміється якась здатність, приховані, нереалізовані резерви досліджуваного об'єкта, які під час змін умов (господарювання) можуть перейти в дійсність. Сама категорія “природно-ресурсний потенціал” уже має техногенний характер і виникає в процесі взаємодії природної та економічної підсистем. Аналіз виключно природної підсистеми ізольовано від сфери господарювання в регіоні не враховує повною мірою всіх взаємозв'язків і взаємозалежностей між цими двома підсистемами. Розгляд тільки однієї економічної системи у відриві від природної може призвести до виникнення негативних екологічних ефектів для навколишнього середовища, а отже, і для людини, які не будуть враховані через несистемний характер дослідження.

З позицій системного підходу природно-ресурсний потенціал являє собою реалізацію однієї з основних закономірностей взаємодії частини і цілої системи – закономірність цілісності (властивість емерджентності). Поява категорії “природно-ресурсний потенціал” у природно-економічній системі являє собою виникнення нових, інтегративних якостей системи, не властивих її компонентів. Виходячи з цього, в аналізі природно-ресурсного потенціалу слід враховувати дві основні сторони цієї закономірності: властивості цілого не є простою сумою складових її елементів, але одночасно залежать від їх (елементів) властивостей.

Таким чином, категорія “природно-ресурсний потенціал” має техногенний характер, виникає тільки в разі спільного розгляду природної та економічної підсистем у рамках єдиної природно-економічної системи і характеризує їх співвідношення, є результатом їх взаємодії.

Вищевикладені положення дають можливість уявити досліджуваний об'єкт у вигляді системи та проаналізувати його функціонування і структуру. У процесі взаємодії виділених підсистем природно-економічної системи первинна природна підсистема території заміщується перетвореною, техногенною, невідтворюваною в природному середовищі сферою життєдіяльності, характеристикою якої і є природно-ресурсний потенціал [4]. Саме природно-ресурсний потенціал стає об'єктом дослідження та цілеспрямованого територіального управління. Структуру природно-економічної системи зображено на рис. 1.

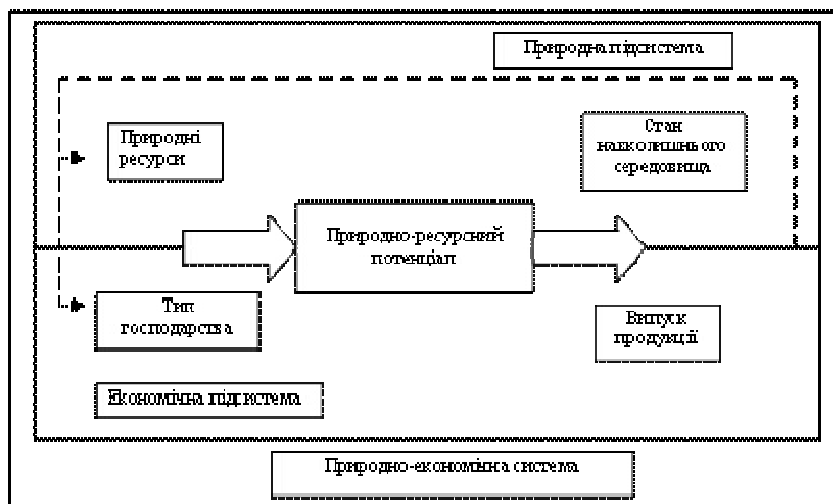

Рис. 1. Структура природно-економічної системи регіону

Категорія “природно-ресурсний потенціал” – компонент природно-економічної системи і одночасно система нижчого порядку. При цьому природна та економічна підсистеми являють собою середовище як сукупність усіх об’єктів, зміна властивостей яких впливає на систему, а також тих об’єктів, чії властивості змінюються в результаті поведінки системи.

Виділену систему нижчого порядку, характеристикою якої є природно-ресурсний потенціал, на даному етапі дослідження подано у вигляді “чорного ящика”. Вихід “чорного ящика” – це вироблена в регіоні продукція і певний стан навколишнього середовища. Входи – споживані природні ресурси і сформований тип господарювання, під яким розуміється галузева структура, використані технології та еколого-економічна ефективність економіки в цілому. Наявність механізму зворотного зв’язку робить об’єкт керованим, регульованим, коли під час виникнення відхилень від запланованих результатів на виході коректуються параметри входу. При цьому основним контрольним показником в управлінні має бути стан навколишнього середовища, доповнений досягнутим економічним ефектом. Взаємозумовленість соціально-економічного розвитку і якості стану навколишнього середовища потребує управління еколого-економічною системою з позицій екологічно безпечного та економічно ефективного використання природно-ресурсного потенціалу. Даний критерій характеризується, з одного боку, мінімально можливим споживанням ресурсів з природної підсистеми, з іншого – найвищим економічним результатом, що досягається в регіонах.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проведений системний аналіз дозволив виділити і описати природно-економічну систему регіону, розглянути її структуру, найбільш істотні компоненти й функціонування, а також визначити об’єкт дослідження. Істотний вплив природно-ресурсного потенціалу на екологічні умови життя людей, економіку та перспективи розвитку регіонів спричинили появу багатьох досліджень, присвячених питанням оцінки природно-ресурсного потенціалу, оптимізації обсягів і характеру його використання, вироблення прогнозів і стратегій споживання й відновлення. Для концентрації уваги на пріоритетних завданнях еколого-ресурсного управління доцільно в єдиному комплексному підході оцінити взаємодію природно-ресурсного потенціалу і галузей економіки регіонів.

Список використаних джерел

1. Хвесик М. А. Економіко-правове регулювання природокористування: [монографія] / Хвесик М. А., Горбач Л. М., Кулаковський Ю. П. – К. : Кондор, 2004. – 524 с.
2. Бабина Е. Н. Экономические аспекты рационального природопользования в структуре комплексного управления экологической сферой / Е. Н. Бабина // Региональная экономика: теория и практика. – 2008. – № 23 (80). – С. 56–67.
3. Караєва Н. В. Розв’язання еколого-економічних проблем в Україні / Н. В. Караєва // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2001. – Вип. 26. – С. 153–157.
4. Голян В. А. Економічний механізм природокористування: яким йому бути? / В. А. Голян // Агросвіт. – 2009. – № 5. – С. 8–15.